

De poort naar de stad

BAKSTEEN

Oktober 2001 nummer 33

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse Baksteenfabrikanten
(KNB)

REDACTIE EN MEDEWERKERS

Ewald van Hal
Jaap Huisman
Bart de Vries

**PLANNING EN INHOUDELIJKE
COÖRDINATIE**

Hollander en Van der Mey/MS&L,
Den Haag

VORMGEVING EN OPMAAK

Studio Tigges bNO, Voorburg

LITHOGRAFIE

Nederlof Repro, Cruquius

DRUK

Boom Planeta De Grafische, Haarlem

REDACTIE-ADRES

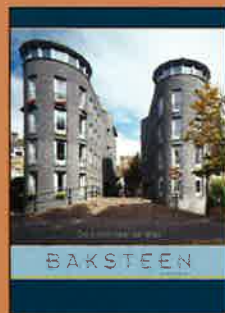
Hoofdstraat 8
Postbus 51
6994 ZH De Steeg
026 4959110 (tel)
026 4951077 (fax)
knb@knb-baksteen.nl
www.knb-baksteen.nl

**ADRESWIJZIGING OF VERZOEK
OM TOEZENDING**

richten aan het Koninklijk Verbond van
Nederlandse Baksteenfabrikanten,
Postbus 51, 6994 ZH De Steeg
026 4959110

ISSN 0925-5923

*Baksteen is het vakblad van het Koninklijk
Verbond van Nederlandse
Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt
in controlled distribution drie maal per
jaar. Het blad belicht trends in en opvat-
tingen over baksteen en
architectuur. Het wordt toegezonden aan
architecten(bureaus) en stedenbouwkun-
digen, tuin- en landschapsarchitecten,
opdrachtgevers in de bouw, ONRI-leden,
centrale en lagere overheidsinstellingen,
aannemers (BouwNed-leden), HIBIN-
leden, onderwijsinstellingen en researchin-
stituten, (vak)pers en relaties van KNB.
Copyright „ 2001 KNB. Het overnemen
van artikelen als bedoeld in artikel 15 van
de Auteurswet is niet toegestaan.*

Amersfoort

De foto's in dit nummer
zijn gemaakt door
Robert Oerlemans,
tenzij anders aangegeven.

Steenfabriek Biezeveld B.V., Kerkdriel,
tel. 077 4742920

Brada Baksteen B.V., Oosterhout,
tel. 0162 460312

Brada Baksteen Esbeek B.V., Esbeek,
tel. 013 5169203

Brada Baksteen Oosterhout B.V.,
Oosterhout, tel. 0162 460312

Cementbouw Industrie, Heemstede,
tel. 023 5481481

Waalsteenfabriek "De Bylandt" B.V.,
Lobith-Tolkamer, tel. 0316
566233/566220

Steenfabriek "De Waalwaard" B.V.,
Dodewaard, tel. 0488 417253/417250

CRH Kleiwaren Beheer BV, Neer,
tel. 0475 518100

Kleiwarenfabriek Buggenum BV,
Buggenum, tel. 0475 591666

Kleiwarenfabriek Façade Beek BV,
Beek (L.), tel. 046 4372828

Kleiwarenfabriek Joosten Kessel BV,
Kessel, tel. 077 4628000

Kleiwarenfabriek Joosten Wessum
BV, Wessum, tel. 0475 562446

Daas Baksteen Zeddam bv, Azewijn,
tel. 0314 651644

Daas Baksteen, Steenfabriek De
Nijverheid B.V., Azewijn, tel. 0314
651644

Daas Baksteen, Steenfabriek De Vlijt
B.V., Winterswijk, tel. 0314 651444

Vandersanden - Duijs Steenfabrieken
b.v., Hedikhuzen, tel. 0416 661393

Steenfabriek Leopold Engels BV,
Heiden-Panningen, tel. 077 3060495

Hagens Steenfabrieken B.V., Oeffelt,
tel. 0485 361444

Hanson Baksteen Nederland BV,
Udenhout, tel. 013 5116611

Hanson Baksteen Erlecom, Erlecom,
tel. 024 6632036

Hanson Baksteen Lobith, Spijk,
tel. 0316 565111

Hanson Baksteen Milsbeek, Milsbeek,
tel. 0485 516551

Hanson Baksteen, Afferden (L.),
tel. 0485 531236

Hanson Baksteen Rijssen, Markelo,
tel. 0548 512592

Hanson Baksteen "De Roodvoet",
Rijswijk (Gld.), tel. 0345 558343

Hanson Baksteen Terra, Son,
tel. 0499 374222

Hanson Baksteen Timmermans, Elst
(U.), tel. 0318 471227

Hanson Straatsteen Daams, Spijk,
tel. 026 3399111

Hanson Straatsteen Doorwerth,
Doorwerth, tel. 026 3399111

Steenfabriek Hijlkema B.V., Delfzijl,
tel. 0596 624848

HUWA B.V., Angeren,
tel. 026 3259117

HUWA Baksteen Steenfabriek
Huissenswaard, Angeren, tel. 026
3259117

HUWA Baksteen Steenfabriek Spijk,
Spijk, tel. 0316 566200

"St. Joris" Keramische Industrie B.V.,
Beesel (L.), tel. 077 4740100

Steenfabriek Klinkers B.V., Maastricht,
tel. 043 3478333

Korevaar Beheer BV, Zennewijnen,
tel. 0344 613656

Steenfabriek Schipperswaard BV,
Echteld, tel. 0344 613656

Steenfabriek Zennewijnen BV,
Zennewijnen, tel. 0344 613656

Steenfabriek Linssen B.V., Kerkrade,
tel. 045 5411222

Steenfabriek Nuth BV, Nuth,
tel. 045 5244321

B.V. Steenbakkerij Randwijk anno
1839, Heteren, tel. 026 4722389

Steenfabriek "De Rijswaard" B.V.,
Aalst (Gld.), tel. 0418 552221

Rodruza B.V., Nijmegen,
tel. 024 3224960

Rodruza – Steenfabriek Rossum B.V.,
Rossum (Gld.), tel. 024 3224960

Rodruza – B.V. Steenfabriek "De
Zandberg", Gendt, tel. 024 3224960

Steenindustrie Strating b.v.,
Oude Pekela, tel. 0597 613920

Terca Baksteen BV, Zaltbommel,
tel. 0418 597111

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Bemmel, Haalderen, tel. 0481 463924

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Haafden, Haafden, tel. 0418 597111

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Heteren, Heteren, tel. 026 4722014

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Kijfwaard Oost, Pannerden,
tel. 0316 371841

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Kijfwaard West, Pannerden,
tel. 0316 371841

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Ochten, Ochten, tel. 0344 641441

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Thorn, Thorn, tel. 0475 561255

Terca Baksteen BV Steenfabriek
Wolfswaard, Opheusden,
tel. 0488 443367

Steenfabriek Vogelensangh, Deest,
tel. 0487 512459

Winkelcentrum, Naaldwijk (RPHS architecten, Voorburg)

Dwalen en verdwalen

Een zoekopdracht op het internet met het trefwoord 'shopping' levert in een mum van tijd meer dan 300.000 pagina's op. Dat betreft alleen nog maar Nederlandse pagina's. Toegegeven, shopping is ongeveer de meest generieke term die te bedenken valt, maar dat doet niets af aan de aantrekkingskracht die in het woord verpakt is. Virtuele mogelijkheden te over dus, voor wie vanuit zijn stoel echte bestellingen wil doen. Maar toch floreren de niet-virtuele binnenstedelijke shoppingplaatsen in Nederlandse steden als zelden tevoren. Shopping is business. En het wordt verpakt in een illusoir kader van historiserende referenties, al dan niet met behulp van imitaties en voorzetgevels.

Daar tegenover staat de monocultuur van de wijkgebonden winkelcentra die zich in een ken-

nelijk antwoord op de uitdaging van de stadscentra op 'convenience' richten. De consument moet als 't even kan zijn auto tot praktisch de voordeur van de supermarkt kunnen rijden. Verleiding komt daar niet bij te pas. Illusies worden niet gekoesterd. Dit is gemak tot grote hoogte gedreven.

De terugkeer van de binnenstad als de belichaming van luxe dromen gaat gepaard met kenmerkende ingrepen die erop zijn gericht de hedendaagse consument van goederen en gedachten te laten dwalen en verdwalen in zijn eigen stad. Een labyrintische verdichting die het gemeentelijke grondbedrijf en projectontwikkelaars ook niet slecht uitkomt. De stad, kortom, als het toneel van high en low culture.

4 ARCHITECTONISCH TAPIJT STUWT STEDELIJK BEZOEK EN BESTEDINGEN OP

door Jaap Huisman

Het stedelijk tapijt heeft de aandacht van bestuurders. Ook in Amsterdam vindt een grote herprofileringoperatie plaats. Die heeft niet alleen een esthetische drijfveer. Een zorgvuldig en kwalitatief hoogwaardig ingerichte openbare ruimte is bevorderlijk voor de economie.

8 SYMBOLEN VAN NIEUW ZELFBEWUSTZIJN

door Jaap Huisman

De Nederlandse stadscentra verschielen van kleur. Niet door schrik of van schaamte, maar door een glunderend zelfvertrouwen. Saaiheid maakt plaats voor verrassing, afwisseling en avontuur. De multifunctionele binnenstad biedt *leisure* en een pluri-form shopping-genot tegen een bakstenen decor.

16 DE STAD VAN DE VERSNELLING

door Jaap Huisman

Zelfs als er geen bombardement was geweest, zou Rotterdam in de loop van de 20e eeuw zijn omgewoeld. Na het succes van de Van Nelle-fabriek zou Rotterdam de eerste modernistische metropool moeten worden. Als Amsterdam staat voor vertraging en verleden, dan is Rotterdam de stad van de versnelling en de toekomst.

18 MAKERS VAN DE STAD

door Bart de Vries

Authenticiteit en expressie zijn cruciaal in de architectonische concepten die projectontwikkelaar MAB voor Nederlandse steden op tafel legt. Want zeggingskracht is onmisbaar in een tijd waarin identiteit wordt gemaakt. 'Wij waken ervoor dat architectuur tot een farce wordt.'

22 HET UITZICHT

Drie boeken over de nieuwe stad
Over verlengingen en verkortingen van buitenspouwbladen

Over glooiingen, boucharderen treuzelzones

Bestratingen in Amsterdam. Voor inwoners betekenen ze vooral opgebroken pleinen, grachten en straten.

Maar het stenen tapijt van de Nederlandse hoofdstad is voor de gemeentelijke diensten openbare ruimte vooral een investering in kwaliteit, leefbaarheid én aantrekkelijkheid. Over glooiingen, boucharderen en treuzelzones.

'Het is met bestratingen net als met het schilderen van de Eiffeltoren. Als je boven klaar bent, kun je onderop weer beginnen.'

De nieuwe bestrating van de Amsterdamse grachten mag er dan authentiek en zelfs pittoresk uitzien, origineel is zij niet. Wie diep in zijn herinnering graaft of te rade gaat bij oude prenten en foto's zal zien dat het authentieke palet eerder lichtgeel dan rood is. Om precies te zijn, bestond de bestrating oorspronkelijk uit lichtgele IJsselsteentjes, zoals ze nog liggen aan de voet van de Oude Kerk. Maar die nostalgie moet je niet tot leven brengen, vindt Simon Sprietsma, ontwerper van de openbare ruimte bij de dienst Binnenstad in Amsterdam. Gele IJsselsteentjes kunnen verkieslijk zijn voor historische stadjes als Heusden, maar ze zijn niet weggelegd voor Amsterdam. 'Het is niet haalbaar. Je hobbelt ervan af en je rijdt ze aan gort. an zou je als alternatief nog kunnen denken aan een combinatie van mangaanklinkers voor de rijweg en het geel voor de stoepen. Geel en rood wordt hazelnoot. Niet zo mooi.'

KRITIEK

Dat geeft – in een notendop – de bandbreedte aan die een ontwerper heeft in Amsterdam.

uwt stedelijk bezoek en bestedingen op

en

Koningsplein, Amsterdam

Klinkers genoeg, maar niet elke steen is geschikt omdat hij opgewassen moet zijn tegen het zware gewicht van vrachtwagens die de winkels bevoorraden. En de bodem van Amsterdam wordt al met veel gevoel voor understatement dik water genoemd.

Klinkers moeten tegen nog andere stootjes kunnen, zoals de aanslag van vuil (kauwgomresten). En niet in de laatste plaats, ze moeten het water zo doorlaten dat er geen plassen blijven liggen, waarbij het dus aankomt op de eigenschappen van de steen.

Over één ding hoeven de baksteenfabrikanten zich geen zorgen te maken, en dat is de

herprofilering van de Dam. Daarvoor zijn Portugese keitjes van natuursteen gebruikt, die de Dam weliswaar in een betoverende lichtgrijze vlakte hebben omgetoverd maar ook kritiek hebben losgemaakt. Blinden die zich niet meer op de Dam durven te wagen. Fietsers die zich hortend en stotend dienen voort te bewegen (en daarom stiekem kiezen voor de marmeren verkeersbanden). Spietsma blijft onder die kritiek kalm en betrekkelijk laconiek. Zijn referentie was de openbare ruimte van Praag of Maastricht. Waarom zou wat daar kan in Amsterdam niet kunnen? De mate van uitvoering is een politie-

ke keus, vindt hij: wil je een goed beloopbaar of befietsbaar plein hebben, dan moet daar een behoorlijk budget voor staan. En wat dat betreft is de Dam al weer beter dan het Spui, waar de bezandingslaag en de kunstharsmortel niet hebben kunnen voorkomen dat er soms gras tussen de keien piept. De vraag is, neem je het niveau van het plein voor Hollands Spoor Den Haag als referentie of de Champs Elysees? Anders dan de Fransen, kiest Nederland voor een gemiddelde, met alle gevolgen van dien. Zoals de klagende fietsers of glijdende voetgangers die een overzichtelijker oppervlak wensen.

Singel, Amsterdam

GEEN DOORGEZAKTE MATRAS

Toch is de Dam ondanks de kritiek een sprong voorwaarts. Neem de ondergrond. Wie nu zou graven onder de Dam zou op verschillende lagen stuiten waarop de keitjes rusten. Van onder af is dat een polyester bewapening, daarboven een puinfundering (die gewoonlijk ook voor verkeerswegen wordt gebruikt) en tenslotte splitbeton waarin de keitjes worden gelegd, bijeengehouden door een voegmiddel. Het is niet verwonderlijk dat de prijs van een vierkante meter Dam hoog is, naar schatting 2.000 gulden, maar dan worden de roestvast stalen verlichtingsmasten en natuurstenen banken meegerekend.

Vooraf 's nachts is het beeld onovertroffen, waarbij de bolling voor het Paleis van de Dam extra wordt geaccentueerd. Die glooiing werd mogelijk gemaakt door de verlegging van tramlijn 14, legt Spietsma uit, die nu twee bochten beschrijft aan de noord- en zuidkant van het plein. 'Ik wilde een kuil voorkomen, want dan ziet het plein eruit als een doorgezakte matras. Vandaar die bolling. Dat je daardoor auto's en trams in kleinere verhoudingen ziet en bovendien het perspectief verruimt naar twee straten, de Kalverstraat en Nieuwendijk, was geen bewuste opzet. Zoiets krijg je cadeau.'

De Dam overtroeft qua investering per vierkante meter de grachten. Spietsma maakt een onderscheid tussen het grachtenprofiel en de inrichting van de pleinen (zoals Koningsplein, Spui of Dam). Het eerste is onwaardig gezegd gebaseerd op het betere stratenmakerswerk, het tweede

vraagt om een architectonisch tapijt, waarop het straatmeubilair en de verlichting rusten. Pleinen als de kamers van de stad.

Niet dat de grachten op het tweede plan geplaatst zijn, integendeel, de rode steen die daarvoor gebruikt is betekent een hele verbetering ten opzichte van de betonsteen die in een periode van armoede, begin jaren tachtig, werd gelegd. De betonsteen was eigenlijk nergens goed voor, hij was niet duurzaam en sloeg groen uit, waardoor het kleurbeeld van de grachten ingrijpend werd aangetast. Maar de verschuiving van het palet heeft wel tot gevolg dat de straatverlichting nog eens zal moeten worden bijgesteld. De huidige combinatie van de oranje lamp en rode steen heeft een effect dat vergelijkbaar is met de roze spot op het vlees bij de slagerij: onwerkelijk, ongezond.

RODE STEEN GAAT GLANZEN

De nieuwe steen is dieproud, afgezet met brede banden van lers natuursteen; die laatste hebben het traditionele paaltje eruit gewerkt. Vóór de komst van de betonsteen lag er een glimmende bruinrode klinker. Spietsma: 'Dat klopt. Deze rode steen gaat op termijn glanzen, is me verzekerd, maar hij wordt aangeleverd met een bezandingslaag uit de fabriek. Ik denk dat een harder gebakken steen ook sneller glanst.'

Hoewel de glans ervoor zorgt dat de grachten bij regenachtig weer de monumenten weerspiegelen, is er ook een keerzijde. Omdat regenwater er minder makkelijk in doordringt, wordt het opper-

vlak gladder: Amsterdammers ondervinden dat vooral met de aalgladde grijze natuurstenen trottoirbanden. Spietsma heeft het euvel onderkend. 'We gaan ze nu boucharderen.'

Halverwege de enorme herprofilingsoperatie voor Amsterdam, heeft hij vastgesteld dat met name de hardstenen inritten voor de garages kwetsbaar zijn, en hetzelfde geldt voor de bochten. Er moeten rubberen slabbetjes worden gelegd bij de aansluiting tussen de baksteen en het hardsteen, die beschadigingen kunnen tegengaan. Op straathoeken wordt met hetzelfde oogmerk het hardsteen verzonken. Maar dat alles valt in het niet bij het opbreken van de straat, in Amsterdam schering en inslag, voor het leggen van kabels. Als de klinkers vervolgens worden teruggelegd, is er extra vakmanschap vereist om het oorspronkelijke kwaliteitsniveau van de eerste bestrating terug te halen.

ERFENIS

De herinrichting van de Amsterdamse binnenstad is een erfenis van wethouder Guusje ter Horst – inmiddels burgemeester van Nijmegen – die zich stoorde aan de verslonsde openbare ruimte. Ze begon met het ondergronds brengen van de papier- en glasbakken, ze eindigde met een nota 'Ruimte voor Kwaliteit', waarin de directieven zijn vermeld voor een uniform rustig beeld van de Amsterdamse grachtengordel.

Ze had niet alleen een esthetische drijfveer. Een zorgvuldig ingerichte openbare ruimte is bevorderlijk voor de economie, omdat toeristen er liever en langer willen verblijven. Een mooi stedelijk interieur kan bijdragen om Amsterdam van zijn imago van sex, drugs en rotzooi af te helpen. Uiteindelijk spint de middenstand daar ook garen bij. Dat hebben de winkels op de Haarlemmerdijk ondervonden, nadat daar het asfalt met paaltjes was vervangen door een rode klinker. Bezoek en besteding namen toe, de omzet steeg met 20 procent na de herprofilering. Amsterdam was betrekkelijk laat met de herinrichting van de binnenstad (Groningen, Den

Warmoesstraat, Amsterdam

Bosch en Den Haag gingen de hoofdstad voor), maar beter laat dan nooit. En een bijkomend voordeel is dat men kon steunen op de ervaring van andere steden. Want de beste test van straatklinkers vindt in de praktijk plaats, bijvoorbeeld door het aanleggen van een proefstrook. Diezelfde praktijk heeft Sprietsma tot het inzicht gebracht dat de thans gebruikte klinker in de Kalverstraat niet optimaal is. Die wordt afgewisseld met een strook natuursteen in de zogeheten treuzelzones. Treuzelzones? Met dat prachtige woord worden de plekken voor de winkels aangeduid waar de consument draait bij kaartenrekken en afvalbakken. Wat is er mis met de klinker? Het is, licht Sprietsma toe, een strengpers-steen die op zijn kant uit de machine komt, vervolgens wordt afgesneden, maar voorzien is van spikkels en putjes om de klei homogeen te laten drogen. Met dat procédé is niets mis: het voorkomt dat de steen splintert en dat de voetganger uitglijdt, zo grof is de structuur. Daar staat tegenover dat de klinker sneller vuil wordt (en heel gevoelig is voor kauwgomaanslag).

Nee, Sprietsma is tevredener met de steen die het afgelopen jaar is gelegd op de Nieuwendijk en in de Warmoesstraat. Gladder van structuur, met een conische doorsnee, waardoor hij zich als een puzzel laat leggen, nauwelijks splintert en voorzien van een sneetje dat door de stratenmaker makkelijk doorgezaagd kan worden. Dat komt door de afgeschuinde zijkant, de velling. Omdat die steen ook nog eens in drie formaten wordt geleverd, is het mogelijk de steen in een zigzagpatroon te leggen, wat met name in de Warmoesstraat het effect van een tapijt sorteert. Een hele verbetering ten opzichte van de pokdalige situatie daarvoor. De straat oogt zowaar chique, en dat was ook de bedoeling. Een met zorg uitgekozen en duur uitgevoerde bestrating vizelt het imago op.

VOLTOOIEN

Dat er nu in de binnenstad drie verschillende klinkertypes liggen, vindt Sprietsma niet bezwaar-

lijk. Als er maar op eenheid wordt gelet. 'De Warmoesstraat en Nieuwendijk zijn broer en zus van elkaar.' Voorlopig komen er geen nieuwe opdrachten bij: de binnenstad binnen de Singelgracht moet nu worden voltooid, en dat zal vele jaren in beslag nemen. Om hoeveel kilometer gracht het gaat, kan Sprietsma bij benadering niet zeggen, maar hij weet wel wat er allemaal aan vastzit, verkeersdrempels om de auto's in het keurslijf van 30 kilometer te dwingen en boomroosters die zich qua vorm moeten schikken naar de bestrating. Dat geldt ook voor de

afwateringskolken in de stoepranden. Nee, van een opgebroken gracht is de Amsterdammer voorlopig niet af. Sprietsma: 'Het is net als met het schilderen van de Eiffeltoren. Als je boven klaar bent, kun je onderop weer beginnen.' En dan spreken we nog niet eens over Rokin en Damrak die opnieuw bestraat zullen moeten worden, nadat de bouwers van de Noord-Zuidlijn zijn vertrokken.

Jaap Huisman

Koningsplein, Amsterdam

nieuw

Symbolen van zelfbewustzijn

De centra van de Nederlandse binnensteden verschietsen in een hoog tempo van kleur en veranderen van opzet. Niet de leegte dicteert, maar de intimiteit. Saaierheid wordt verdreven door verrassing en afwisseling, met een architectuur die hints geeft naar het verleden. Baksteen en baksteen-versiering is daarbij behulpzaam. Tegenover de avontuurlijke en multifunctionele binnenstad staat het wijkgebonden winkelcentrum dat vaak een functie heeft: boodschappen doen. Tot recent is de architectuur gehoorzaam, met onopvallende gebouwen. Ook dat lijkt in de thematisch opgezette Vinex-wijken te veranderen. Men heeft behoefte aan herkenbaarheid en identiteit

Het winkelcentrum van de buitenwijk bengelt tussen tafellaken en servet, het lijkt te klein voor de uitgegroeide wijk, het is meestal te groot en te verwachtingsvol voor de voorstad in wording. En zo loop je al snel verloren door winderige passages in het gezelschap van moeders met buggy's, want wie anders zou je daar op een doordeweekse dag kunnen tegenkomen? Ook al zijn alle inspanningen gericht geweest op her- of zij-intreding, het winkelcentrum weerspiegelt maar één boodschap: het draagt in klein bestek bij aan het comfort voor de buitenwijk waar het gezin in het middelpunt staat.

Door deze sociale positie verengt het winkelcentrum zich tot een functie: boodschappen doen. Het is dat de auto niet de voordeur kan bereiken,

anders zou dat de gewenste formule zijn. In plaats daarvan staat de auto onder, boven of vlak achter de supermarkt geparkeerd, nog steeds op loopafstand. De moeilijkheid van een winkelcentrum in de buitenwijk is dat het ontwerp rekening dient te houden met die behoefte van snel in, snel uit, maar ook iets van gezelligheid of intimiteit moet uitstralen. Ook hier zweeft het tussen tafellaken en servet in, want hoeveel winkelketens heb je nodig om een volwaardige shopping mall te maken? Met een Super de Boer, een Kruidvat en Bakker Bart valt geen volume te behalen. En een te groot aanbod zou weer concurrerend werken ten opzichte van de binnenstad, die in de Nederlandse verhoudingen is heilig verklaard. Peter Noordanus, voormalig wethouder van Den Haag, heeft eens gezegd dat de commerciële ontwikkelingen bij het Prins Clausplein doorgang mogen vinden, mits de positie van de Haagse binnenstad niet wordt aangetast. Hij heeft om die reden grootschalige detailhandel in de vorm van megastores, die gewoonlijk worden verbannen naar de periferie, onder de rook van de binnenstad geplaatst. Liever in het zicht dan uit de portemonnee. Want er is geleerd van Frankrijk bijvoorbeeld waar de weidewinkels (hypermarchés) in de banlieues (buitenwijken) de historische centra hebben leeggemolken. Niet dat dat in het geval van de Megastores (van het nieuwe bureau OIII) veel

Groot Gelderlandplein Amsterdam

Ellerman tekende het Groot Gelderlandplein in Buitenveldert dat na zijn dood enkele jaren geleden werd afgemaakt door collega Timmer (van het bureau Lucas Ellerman en Van Vlugt). Het ontwerp voor het Groot Gelderlandplein is al weer vijf jaar geleden tot stand gekomen, maar heeft de tand des tijds doorstaan. Opmerkelijkste toevoeging is een woontoren die afsteekt bij het platte karakter van Buitenveldert. Arcades bieden beschutting bij regenachtig en winderig weer. De stemming is zonnig, door het gebruik van een blonde, gelige baksteen van de gebouwen, waardoor het Groot Gelderlandplein iets luchtigs heeft gekregen.

De Resident Den Haag.

Wat begon met het strippen en heropbouwen van het Transitorium is uitgegroeid tot een grote chirurgische ingreep in een verwaarloosd stuk binnenstad van Den Haag. De Resident - voorheen LaVi-kavel - ligt ingeklemd tussen de Fluwelenburgwal, Herengracht, Zwartegrachtje en Turfmarkt. De Luxemburgse architect Rob Krier is geestelijk vader van dit woon-werkgebied, waarin onder meer een verzekeringsmaatschappij (Zurich) en een ministerie (VWS) hun intrek hebben genomen. Architecten die via workshops hun stempel hebben gedrukt op het silhouet van de Resident zijn Adolfo Natalini, Cesar Pelli, Michael Graves, Sjoerd Soeters, Peter Drijver, Gunnar Daan en Karelse Van der Meer. Ook hier is gepigmenteerd beton (dat zo lijkt op zandsteen) met verschillende soorten baksteen gecombineerd, wat de Resident tot een afwisselende ervaring maken.

heeft geholpen. De loop zit er nog niet in. Boodschappen doen en vertier bieden, daartussen moest Atelier Pro balanceren toen het de opdracht kreeg verschillende subcentra te ontwerpen, zoals Emiclaer in Amersfoort-Kattenbroek, Velsbroek bij Velsen en het Belgiëplein van Amsterdam Nieuw-Sloten. De oorsprong lag in Amsterdamse Poort, zegt Hans van Beek van Atelier Pro, waar voor het eerst sinds lange tijd een beproefde formule werd geperfectioneerd. Pro plaatste woningen boven de winkels, met een aparte opgang, wat in de jaren tachtig nog bijzonder was, maar nu gewoon is en in verschillende varianten herhaald. Bewoning biedt immers de beste garantie

voor sociale veiligheid in buiten de openingsuren desolate gebieden.

Die troesteloosheid wordt nog versterkt doordat de centra niet zonder bevoorradingsstraten kunnen. De oudere buurtwinkelcentra leden daarvoor aan een zekere tweeslachtigheid, vrolijke voorkanten tegen achterlijke achterkanten. Grotere contrasten zijn nauwelijks denkbaar. En ook die transportwegen ontwikkelden zich tot onherbergzame gebieden. Hoewel dat het euvel van elk winkelcentrum is, ligt het in voorsteden nog eens onder een vergrootglas. De opoffering aan de bereikbaarheid heeft als consequentie dat ontsluitingswegen, parkeerterreinen en/of -garages, en laad- en losplaatsen elk architecto-

nisch ontwerp, hoe ambitieus ook, onderuithalen. Kees Christiaanse heeft op grond van een stedenbouwkundig ontwerp van Plein 11 voor de Vinex-locatie Delfgauw bij Delft een inventieve oplossing uitgewerkt. Voor het winkelcentrum Emerald gaf hij het bevoorradingsverkeer een eigen ingang naar een binnenreijn zodat hij een gesloten blok, in dit geval een trommel, kon maken. Op het dak van dit alzijdige gebouw dat half in een vijver steekt, kan de consument parkeren. Daarboven weekt zich een rond appartementenblok los, dat de gesloten wanden van Emerald (met hergebruikte baksteen) openbreekt. De stevige Emerald geeft bovendien het platte Delfgauw een reliëf dat in de meeste plat-

te nieuwbouwwijken afwezig is.

Emerald zou je een kleine revolutie kunnen noemen. Het is niet langer een verplicht nummer in een nieuwbouwwijk, het wil de wijk een baken bezorgen, iets waarmee de bewoners zich kunnen vereenzelvigen.

CONVENIENCE TEGENOVER LEISURE

Tussen de onlangs gerealiseerde wijkgebonden centra en de traditionele winkelgebieden bestaat een groter verschil dan alleen tussen convenience en leisure, tussen de dagelijkse boodschappen of shopping als vrijetijdsbesteding. Grof gezegd komt dat verschil neer op een verwachtingspatroon dat moet worden ingelost. Omdat shopping in de oude binnenstad meer is dan kleren kopen, moeten er afleidingsinstrumenten in de strijd worden geworpen, illusies zo men wil, die de consument het gevoel geeft dat het aanbod eindeloos en gevarieerd is. (En dat de weg geplaveid is met verrassingen). In suburbia hoeft dat niet. Daar mag winkelen efficiënt zijn, daar staat convenience (gemak) voorop dat zich weerspiegelt in de bijbehorende architectuur. Die is eerder neutraal en dienend, maar dat geldt vooral voor de centra die tot 1992 gebouwd werden. Opvallend is dat architecten in dergelijke gebieden vaker kiezen voor luifels en galerijen in plaats van passages. Het heeft vermoedelijk een psychologische oorzaak. Een overdekte passage wekt de indruk dat je ergens anders bent en dat je tijd voor je aankopen moet nemen. Als dat zo is, staat dat haaks op het doel. Een wijkgebonden centrum moet een verlengstuk van de buurt zijn, geen vreemde eend in de bijt.

Een verlengstuk van de buurt of een commentaar op de buurt? Het laatste was in Kattenbroek het geval. Omdat dat een kakofonie van stemmingen en stijlen laat zien, besloot Atelier Pro voor het winkelcentrum Emiclaer juist tot een terughoudende opzet. Ook hier ontbreken overdekte winkelstraten. De rode draad is een slingerende glazen luifel voor de puien die het langwerpige winkelblok tot een eenheid maakt, ook waar hij onderbroken wordt voor een doorgang naar het achtergelegen meer. En om de pleinvrees voor de voetgangers in Emiclaer weg te nemen, voegde het bureau er een eivormig gebouw op het plein aan toe, als onderkomen voor horeca en kiosken. Allemaal trucjes om te verdoezelen dat de ligging

van het winkelcentrum eigenlijk fout was gepland, aan de oostkant van een grote plas. Dat betekent dat de in Nederland dominante zuidwestenwind vrij spel heeft op het meer en doorblaast in het winkelcentrum.

FORMULES

De gigantische Vinex-operatie vraagt om adequate voorzieningen in de nieuwbouwwijken; wat dat betreft staat Nederland nog een aantal grote subcentra, in Leidsche Rijn, Vathorst of Barendrecht-Carnisselande, te wachten. De schetsen daarvan beloven een vervolg op een thematische invulling die her en der zichtbaar is en die breekt met de neutraliteit van de oudere voorsteden. De functies blijven nog grotendeels eenzijdig, de architectuur is daarentegen verhalend, associatief. Als de Vinex-wijk een thema heeft, sluit het centrum daarbij aan. Alleen zo kan een nieuwe wijk zich een identiteit aanmeten. In het laag gelegen Carnisselande ligt het winkelcentrum op een dijk, waaronder de auto's geparkeerd kunnen worden. Een dijk met bijbehorende woningen, kan het Hollandser?

Intussen zijn de gemeenten ook voortvarend aan de slag gegaan met het restaureren en herprofilen van hun historische binnensteden, waarbij de subcentra niet over het hoofd zijn gezien. De bekendste voorbeelden: de Lijnbaan met de koopgoot als uitbreiding in Rotterdam, de Kalvertoren in Amsterdam, de Waagstraat in Groningen, het Groot Gelderlandplein in Amsterdam-Buitenveldert, de Stoa en Esplanade in Den Bosch, de Wingerd in Emmen en het stads-

hart van Amstelveen. De boedel van de jaren zestig wordt net zo kritisch onder de loep genomen als het laat 16e eeuwse stratenpatroon.

De meest in het oog lopende operatie betrof de Marikenstraat in Nijmegen, een stad die in 1944 zo zwaar getroffen is dat het centrum decennia lang een verbrokkelde, ontheemde indruk maakte. Door het bureau Soeters, Ponc en Van Eldonk zijn een straat en een plein aan het stads-hart toegevoegd die de wandelroute van het publiek heeft vergroot en die bovendien een

Statenplein in Dordrecht

De beeldenstorm van de jaren zestig heeft gewoed aan de noordkant van de Dordtse binnenstad en daar vlaktes achtergelaten omlijst met deprimerende sociale woningbouw (afgevlakte kappen, portiekjes, armoedeuren). Het tij is gekeerd. Het verval gestopt. Een kwaliteitsimpuls heet dat dan. Met de deus ex machina die Charles Vandenhove heet. Hij ontwierp een stevig roodbakstenen blok, dat werd gevoegd met rivierzand. Daarin bevinden zich woningen en winkels op de kop van het Statenplein, inclusief een kleine gebogen passage. Daarnaast heeft Kees Rijnboutt een V&D ingrijpend vernieuwd. Het herstel van het Statenplein is het sein voor andere verbeteringen in Dordrecht, ook met gebruik van baksteen, aan de Riedijks-haven en in de Bleyenhoek.

Stadsplein, Amstelweken

zekere saaiheid uit het centrum heeft verdreven. In Nijmegen is de architectuur parlante ingevoerd in het straatbeeld, gebouwen die met decoraties en detaillering een verhaal willen vertellen. Want dat was volgens Soeters het voornaamste euvel van het jaren zestig-modernisme, dat lege binnensteden zijn volgeplempt met autonome blokken waar de auto's met gemak om heen konden rijden. Daardoor ontstond een gevoel van onherbergzaamheid. Bij dergelijke gebouwen viel niet eens een associatie te maken. Voetgangers hadden er in die omgeving niets te zoeken, omdat de lange rechte straten hen de lust tot flaneren benam. Met die mislukte planologie is nu radicaal gebroken. Intieme pleinen en gebogen straten hebben de vlaktes verdreven, beton is verstoppt achter baksteen – in Nijmegen zelfs uitgevoerd in een sierpatroon op de gevels. Het neo-pittoreske heeft zijn intrede gedaan in de Hollandse binnenstad. Omdat stedelijke diensten hebben ingezien dat de binnenstad 'een product' is, ja zelfs een 'brand' waarmee geconcurrereerd kan worden (in Nijmegen wordt trots gemeld dat de concurrent Arnhem voorlopig is verslagen), ligt het voor de hand dat ze bij hun selectie terugvallen op een veilige architectuur. Herkenbare gebouwen, die verwijzen naar het verleden, zijn favoriet. Klassieke elementen die hun functie bewezen hebben, worden ongegeneerd gekopieerd of gemiteerd. In vijf jaar tijd is menig Nederlandse binnenstad opgetuigd met hoektorens, poorten, arcades, passages en koepels, die zo ontleend lij-

ken aan historische architectuurboeken. Charles Vandenhove, Rob Krier en Adolfo Natalini zijn de buitenlandse lievelingen, het bureau van Soeters is na het succes van Nijmegen gevraagd van Den Helder tot Veenendaal, van Nootdorp tot Amsterdam-Noord. In bijna alle gevallen zoekt hij naar een locale clue die hij kan gebruiken in de eigentijdse ontwerpen, soms de houten vissershuizen, soms de Hollandse renaissance in steen.

TEGENSTELLINGEN

Shopping is tot een nieuwe religie verheven, zei architectuurhistoricus Ed Taverne al eens bij gelegenheid, een ritueel dat we overal en op elk moment moeten celebreren, op zondagen, op stations en op internet. De verschillen tussen suburbia en de binnenstad zijn door deze nieuwe levensstijl in Nederland alleen maar aangescherpt. Er staan twee functies tegenover elkaar. Wonen in suburbia, werken en ontspanning in de binnenstad. Monofunctioneel tegenover multifunctioneel. Daar spelen de gemeenten op in met de vormgeving van hun oude centra: ze zijn specifiek, specialistisch, afwisselend tegenover de algemene, doelgerichte wijkgebonden centra. Opnieuw straalt dit uit naar de architectuur. Die zoekt het in iconen en symbolen, meestentijds uitgevoerd in baksteen gecombineerd met natuursteen of gepigmenteerd cement, met een hoge mate van herkenbaarheid. Vandaar de liefde voor torens en bogen. Ze beheersen het silhouet van de Resident in Den Haag of zijn de laatste gadgets van Amersfoort dat zijn winkela-

reaal onlangs uitbreidde met het Sint Jorisplein en de Amicitia-passage. Recent zijn daar ook Hengelo en Dordrecht bijgekomen, steden waar de doorbraak-gedachte van de jaren zestig heeft huisgehouden waardoor er anonieme blokken zijn gebouwd die nu terecht als sfeerloos worden beschouwd. Het bureau Bolles & Wilson komt de eer toe dat het moderne karakter van Hengelo niet te hebben platgewalst door nieuwe truttigheid – hoe zeer de Hengeloërs ook kanteren op de kale en bij regen spiegelgladde Markt, de ruimte heeft versterking gekregen van een gedurfde V&D (aluminium ribbel-beplating voor een warenhuis), een markante, bakstenen woontoren en de halfopen Brink-passage.

In Dordrecht moest het stedenbouwkundig bureau T+T rekening houden met het prachtige historisch erfgoed. Dordrecht bezit nog steeds een van de gaafste binnensteden van Nederland met een schat aan monumenten en een onaangetaste rivierkade. Charles Vandenhove – wie anders? – mocht een monumentaal blok ontwerpen aan het Statenplein, een vlakte die is overgebleven van een uit de hand gelopen ambitie om Dordrecht in de jaren zestig zijn eigen Lijnbaan te geven. Die faux pas wordt nu

Stadsplein Amstelveen

MAB heeft zich ontfermd over de gezichtloze slaapstad Amstelveen waar een suffig centrum uit 1960 herinnerde aan de tijd dat je thuis bedacht wat voor boodschappen je moest doen. Tegenwoordig ontdekt men dat pas als men een winkel binnenstapt. De erfenis van de jaren zestig (veel Zandstra en Kraayvanger) is weggevoerd achter dieprode bakstenen façades en een al even roodkleurig stadsplein waar een keur aan architecten zijn bijdrage aan heeft geleverd. Een culturele 'antichambre' van Benthem Crouwel voor de schouwburg, het winkelgebied Rembrandthof - inclusief Bijenkorf - van Atelier Pro en een transparante bibliotheek van Hans Ruijsenaars. Van een verbrokkeld centrum met veel ruimte voor de auto is er een aangenaam wandelgebied ontstaan, waarin nieuwe en oude pleinen met elkaar verbonden worden door passages en arcades. In 2002 is de operatie Amstelveen voltooid.

Sint Jorisplein Amersfoort

Het stedenbouwkundig plan is van T+T Design, de openbare ruimte en de bebouwing is verdeeld over de bureaus van Cees Dam en Joan Busquets. Ooit was dit de plek voor een onappetitelijk busstation. Dat is nu geconcentreerd bij het station. Met baksteen, gepigmenteerd beton en glas is een nieuwe kamer geschapen naast de historische binnenstad van Amersfoort, een ronde decoratieve lijst houdt de verschillende onderdelen bij elkaar. Dam zou Dam niet zijn als hij geen kleine versieringen had aangebracht die het Jorisplein tot een intieme, menselijke ruimte maken waar de auto's in een feestelijk ogende garage ondergronds zijn gebracht.

geleidelijk weggeschoffeld met gehoorzame architectuur, zoals het blok van Vandenhove, waarin rode Hollandse baksteen, zinken mansardekappen en een natuurstenen plint samenkomen. Een statig complex dat verwijst naar de grandeur van de stad en dat tegenspel krijgt van de naburige V&D (architect Kees Rijnboutt) die juist niet aansluit bij die stijl. Dit is wat bedoeld wordt met verrassingen in de stad die de aandacht van de wandelaar vasthouden. De oude V&D is uitgekleeft en opnieuw opgetuigd, nu met keramische stenen en een royale glazen balkon met uitzicht op het Statenplein. De kracht van de historische stad ligt in de formule eenheid in ver-

scheidenheid. Naar die chemie lijken de nieuwe stedenbouwers op zoek.

JAREN ZESTIG

Waarom vindt deze upgrading van de binnensteden in deze vorm nu plaats? Het antwoord wordt in uiteenlopende steden als Den Bosch, Amersfoort, Amstelveen en Dordrecht gegeven. In veel gevallen bestond er een half voltooid stedenbouwkundige verandering uit de jaren zestig die zich kenmerkt door gedempte grachten, grootschalige bouw aan de rand van het winkelcentrum (ziekenhuizen en kantoren, zoals in Den Bosch) en de aanleg van parkeerterreinen. Omdat in die tijd de bouw van parkeergarages politiek moeilijk te verkopen was, is er veel kaalslag gepleegd. De ring rond de binnensteden bood een pokdalig aanzien: daar was het sprookje van intimiteit en gezelligheid voorbij.

Met die erfenis wordt in een hoog tempo afgerekend. Gemeentes laten blokken slopen, vullen de opengevallen gaten in en verwijzen de auto naar ondergrondse voorzieningen. Soms gebeurt het uitwissen van de jaren zestig heel subtiel. In Amstelveen en Amersfoort bijvoorbeeld zijn blokken uit die periode omgeven of gecamou-

fleerd door 'voorzetgebouwen'; het aanpassen of schilderen van de gevels is een andere cosmetische methode.

Omdat de naoorlogse bouwstijl zo uit de gratie is, wordt er alles aan gedaan een nieuwe sfeer te scheppen, waarbij het palet van baksteen buitengewoon behulpzaam is. In de Resident te Den Haag laten architecten als Gunnar Daan en Karelse Van der Meer zien dat het mogelijk is sierbanden in steen aan te brengen op de gevel om maar aan te sluiten bij de 19e eeuwse panden, waaronder dat van de voormalige staatsdrukkerij. Context zoeken of maken, voor modernisten geen issue, is in de neo-pittoreske beweging van dit moment juist een inspiratiebron.

Dat het beeld historiserend is, komt ook doordat de kritiek op namaakstijlen sinds het postmodernisme is verstomd. Het mag. En dat alleen al werkt kennelijk bevrijdend, vandaar de herontdekking van versleten symbolen als torens en galerijen. De architecten worden daarbij geholpen door het feit dat veel binnensteden tot beschermd stadsgezicht zijn verklaard – in Amsterdam zelfs alles binnen de grachtengordel – waardoor een kameleontische houding bij het bouwen juist wordt aangemoedigd. Dat hoeft niet tot kruiperige architectuur te leiden. In Amersfoort heeft Jo Crepain op een voorbeeldige manier twee nieuwe torentjes ontworpen, in een beschaafde grijze baksteen, die de gast de historische binnenstad binnenvoeren.

ZELFBEWUSTZIJN

Tenslotte staat natuurlijk de revival van de binnenstad in dienst van het shoppen, niet ingegeven als antwoord op de shopping malls en woonboulevards in de periferie want hun functie lijkt meer op die van een vergrote Ikea, maar als symbool van een zelfbewustzijn. Den Bosch en Amersfoort hebben de oppervlakte van het winkelareaal vergroot om de doodeenvoudige reden dat de oude historische kern niet was berekend op de toestroom van 'het platteland'. Het zijn steden die lang op slot hebben gezeten, omdat de nieuwbouw aan de rand beperkt was. De stedeling trok tot 1980 nog weg naar suburbia, hij hervindt pas sinds een jaar of tien zijn roots, omdat die roots zijn schoongemaakt en weer veilig zijn. En omdat het oude hart een verleden, een herinnering biedt, die in suburbia niet voor

handen is. Een herinnering in baksteen.

Het recept van Soeters voor Nijmegen was simpel: je vult de lege ruimtes op met een labyrint van straten en pleinen. Die ruimtes geven de bezoeker houvast door hun schaal en maat. Deze verdichting is bovendien koren op de molen van het grondbedrijf dat zo meer rendement haalt uit de verhuur van panden en/of erfpacht. Nijmegen beroept zich erop dat de hele operatie alleen maar winst heeft opgeleverd. Het is sein voor andere ontwikkelaars om het voorbeeld te volgen. Dat is de financiële meevaller.

Wat is de culturele meerwaarde? Die laat zich verklaren door een veelkleurig aanbod, door de beleving van de stad als avontuur die kan wedijveren met een amusementspark. High and low culture met elkaar vervlochten, voor jong en oud. De ouderen vinden er hun cultuur en restaurants, de jongeren hun clubs en terrassen. Wat er zo geleidelijk groeit is een stad met kamers van verschillende grootte, met elkaar verbonden door gangen. De stad is weer het toneel van een ontdekkingstocht, geleend van de historische centra, waar je een hoek omslaat en je laat verrassen. Dwalen en verdwalen, zo wordt de bestaande stad opnieuw uitgevonden.

Jaap Huisman

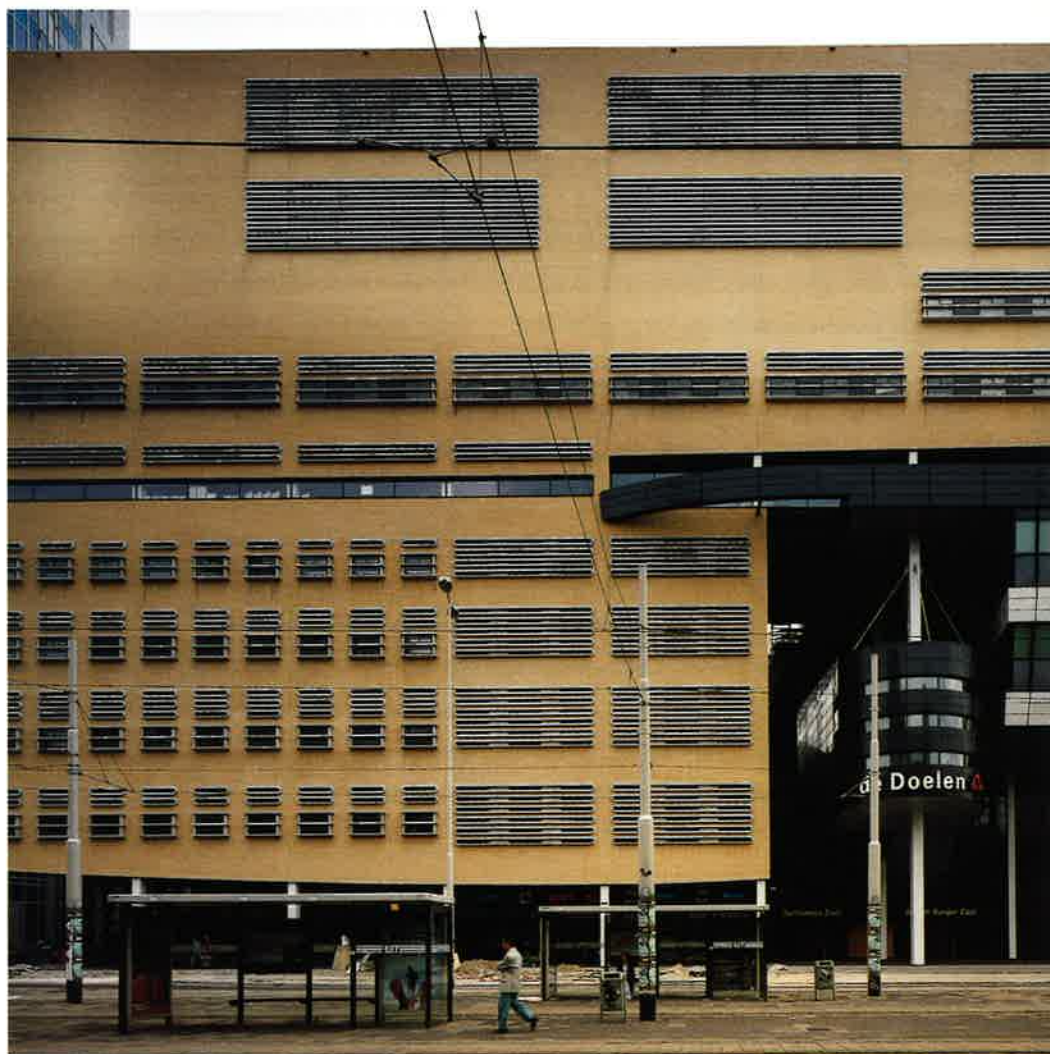

Amicitia Amersfoort

De voormalige herensociëteit en bioscoop Amicitia aan de Ring in Amersfoort is de sigaar van de grootse plannen die de stad heeft met de westelijke schil van het centrum. De sigaar, dat is de term die architectenbureau Karelse Van der Meer uit Groningen gebruikt, voor de vorm waarin ze het laat 19e eeuwse gebouw hebben 'geklemd'. Twee spits toelopende vleugels opgetrokken uit de Agaath-baksteen van de Nuthsteenfabrieken, een stemmig blauwrode steen die afsteekt bij de felrode gevel van het oude Amicitia. Het complex maakt deel uit van de winkelroute die de consumenten moeten volgen vanaf de Utrechtse- en Arnhemseweg, beide doodlopend op de Ring. Want er is een ingenieuze ondergrondse passage geschapen die onbezorgd flaneren mogelijk maakt. Zo is er 5000 vierkante meter winkeloppervlak aan het Amersfoortse bestand toegevoegd, waarbij het souterrain van Amicitia hoort. In de toekomst moet deze renovatie het wat rommelige achterterrein optrekken tot een hoger niveau.

Een stad is vele steden. Met dat thema is Rotterdam zijn feestjaar als culturele hoofdstad van Europa ingegaan, een jaar dat nu op zijn eind loopt en vooralsnog als succesvol kan worden beschouwd.

De *stad* van de

Een stad is vele steden. In dat thema klinkt expliciet en impliciet de veellagigheid door, die in Rotterdam werkelijkheid is. Een multiculturele stad, een stad voor jong en oud, een stad van plezier maken en hard werken, en een stad met geschiedenis en geschiedenissen die als littekens over de straten liggen. Ook al heeft het bombardement van mei 1940 zijn sporen getrokken door Rotterdam, het heeft de wortels van het verleden niet kunnen uitrukken. Toch lijkt Rotterdam dat verleden luchtig op te pakken. Zelfs als er geen bombardement was geweest, was de stad in de loop van de 20e eeuw omgewoeld, want de plannen daarvoor werden al in de jaren dertig gesmeed. Rotterdam zou na het succes van de Van Nellefabriek de eerste modernistische metro-pool moeten worden, een vertoon van glas en staal dat zich zou spiegelen in het water van de Maas. Als Amsterdam model staat voor de verstilling en het verleden, dan is Rotterdam het tegenovergestelde, een stad in het teken van de ver-

snelling en de toekomst. Rotterdammers verzochten wel eens dat ze moe worden van het voldongen feit als ze de Amsterdamse grachten zien. Er is niets meer aan te veranderen, de tijd is stilgezet en het beeld is bevroren als een schilderij van Anton Pieck. Een stad die klaar is: daar kan een Rotterdammer zich niets bij voorstellen. Het is één work in progress wat zich aan de oevers van de Maas voltrekt, een schouwspel van hijskranen en schuttingen, die nooit meer verdwijnen om invulling te geven aan de niet aflatende plannen om nog hoger te bouwen.

Logisch dat Amsterdam de stad van baksteen is en Rotterdam die van staal en glas. Maar wie nauwkeurig kijkt, corrigeert de tegenstelling. Dan duikt er ook in Amsterdam glas en staal op (de nieuwe passagiersterminal, de Rembrandttoren en menige kolos aan de Zuidas), en is ook in Rotterdam baksteen vertegenwoordigd, zoals in de wederopbouwarchitectuur rondom de Blaak of in de wanden van museum Boymans en het

Nederlands Architectuurinstituut. De roodpaarse steen die we in het Museumpark tegenkomen, kleurt de Mathenesserlaan, maar ook de Landtong van Frits van Dongen. Het is een warm palet dat gebouwen een stevigheid geeft; dat kan Rotterdam wel gebruiken waar de havenbekkens groter zijn dan elders en de rivier overweldigender. Baksteen, zo wordt wel gezegd, geeft een menselijke toets aan de stad, omdat het die stad weer in aanraking brengt met de aarde, terwijl glas en beton hem juist in de hoogte tillen. Het lijkt erop dat die twee polen Rotterdam in de greep hebben. Letterlijk is die spanning voelbaar aan weerszijden van de Hoogstraat waar de glazen toren op het WTC (van Rob van Erp) tegenover de roodbruine Schielandtoren van de Architecten Cie staat. Het spiegelglas is voorbehouden aan werknemers, het baksteen aan bewoners. Dat is het unieke aan Rotterdam, zegt men bij de Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting. Er wordt op grote hoogte gewoond: van-

Foto: P.A.C. Rook

Hogeschool voor Muziek en Dans, Rotterdam (Architecten Hoogstad)

toch al zakelijk ingesteld stad. Een beter voorbeeld van de transformatie ligt daar in de buurt. Het is de manier waarop concertzaal De Doelen onlangs is ingepakt. De Doelen, ontworpen door bureau Kraaijvanger in 1963, is het symbool van de wederopbouw van de stad, omdat het het eerste teken was dat de culturele woestenij ten einde was.

De Doelen is met zijn compositie van beton, glas en koper een signaal van de nieuwe tijd. ir. Fledderus van Kraaijvanger had zich laten inspireren door het monumentale modernisme dat hij zag op zijn bezoek aan EUR in Rome. Daarnaast en daaroverheen heeft Jan Hoogstad in 2000 de Hogeschool voor Muziek en Dans geplaatst, waarbij hij erop lette dat zijn gebouw niet in contact kwam met De Doelen. 'Het staat er op sommige plekken twee centimeter los van', zegt hij ter toelichting. 'De hogeschool kan dus worden losgehaald.' Opmerkelijk aan de Hogeschool zijn de dunne betonnen kozijnen

steen die Dudok gebruikte, waarmee hij probeert aan te sluiten bij de geest van de wederopbouw. Wie goed kijkt ziet dat dezelfde smalle gele steen voorkomt in de muurvlakken tussen de betonnen staanders en liggers waaruit de Lijnbaanflats en -winkels zijn opgetrokken. Hoewel ze nu verkleurd en lichtelijk vervuild zijn, blijft het mogelijk je te verplaatsen naar 1960 toen dat geel en het lichtgrijze beton stonden voor optimisme. Een fris en vrolijk Rotterdam dat in de plaats van het verkrumelde verleden is gekomen.

Die gele verblendsteen was een dictaat van Maaskant, hij is vervolgens toegepast door Wim Quist in het interieur van de schouwburg en nu weer herhaald door Hoogstad. Het is de steen van Dudok, bevestigt hij, de beroemde steen van het Hilversumse stadhuis, maar niet helemaal. De originele steen was een strengpers-steen die strenge vorst niet overleefde. Bij de restauratie enkele jaren geleden is daar een harder gebakken variant voor in de plaats gekomen. Dudok revisited in Rotterdam, compleet met de kleine stootvoeg. Het lijkt het introverte karakter van de hogeschool te compenseren. Die gele steen, gecombineerd met glas, levert een voorzichtig conservatorium op, dat zich als een verliefde tegen de rug van de oude Doelen aanlijkt.

OASE VAN BAKSTEEN

Het gebruik van de smalle gele steen duidt nog op een ander aspect. Hier wordt gezocht naar de menselijke schaal in de stad, want het brengt Rotterdam op aarde in een omgeving waar dat helemaal niet het geval is. De hogeschool van Hoogstad staat tussen de megabioscoop van Koen van Velsen (transparant golfplaat), het spiegelglas van de Delftse Poort (Nationale Nederlanden, Abe Bonnema) en de protserige Millenium-toren met veel marmer in de gevel. Een oase van gele baksteen in een zee van glas en beton, de stad is vele steden en de menselijke stad is er een van. De bedoeling van de Culturele Hoofdstad was dat de manifestatie iets tastbaars zou nalaten naast alle eenmalige feestelijke incidenten. Onbedoeld is dat een gevoel voor kleur en timbre dat in het snelle Rotterdam tot dusver ontbrak. Alleen zo krijgt men vat op de dynamiek in de stad.

Jaap Huisman

versnelling

achter die bakstenen gevels heeft men een duizelingwekkend uitzicht over de stad. Niet alleen de Schielandtoren appelleert aan die behoefte, ook de Hoge Heren van Wiel Arets (een gitzwarte steen) en de eerder genoemde Landtong. High society bestaat. In Rotterdam.

VERJONGT

Een stad is vele steden. Geschiedenissen schuiven over elkaar heen, of onder elkaar door, zoals de Beurstraverse die als het ware onder de Lijnbaan is gegraven. Geen stad in Nederland manipuleert zo zijn eigen leven als Rotterdam, verjongt zo zijn lichaam. De verkoop gaat door terwijl de winkel wordt verbouwd. Dat de groene ader van de Westersingel op een onbewaakt moment is veranderd in een rode stenen loper waarop figuratieve beelden van museum Boymans een plek hebben gekregen, is misschien niet de meest gelukkige operatie omdat het een hard kantje heeft toegevoegd aan een

die dertig centimeter uit de gevel steken, een versiering die ook te vinden is in de gebouwen uit de jaren vijftig. Onbewust gebruikt, antwoordt Hoogstad, waarna hij toegeeft bewondering te hebben voor de architectuur uit de tijd omdat ze plastisch en verhalend is.

HOMMAGE

Toch is het motief voor deze ramen, eerder spleten, vooral ingegeven door het gebruik. Erachter bevinden zich zeven dansstudio's. 'Een dansruimte moet licht hebben, het liefst getemperd licht. Ik heb die wand opgevat als een coulissenwand, die als rustige achtergrond dient voor de dansers.'

Die spleten en patrijspoorten zou je een hommage aan de jaren vijftig kunnen noemen, en dat geldt des te meer voor het andere materiaal dat verrassend genoeg is gebruikt: een lichtgele baksteen. Die steen lijkt verschillende mededelingen te bevatten. Hij blikt terug naar de gele

Stadshart Amstelveen; winkelcentrum Rembrandthof
(architect: Atelier Pro/Hans van Beek) Foto: Aveq, Den Haag

De Resident, Den Haag

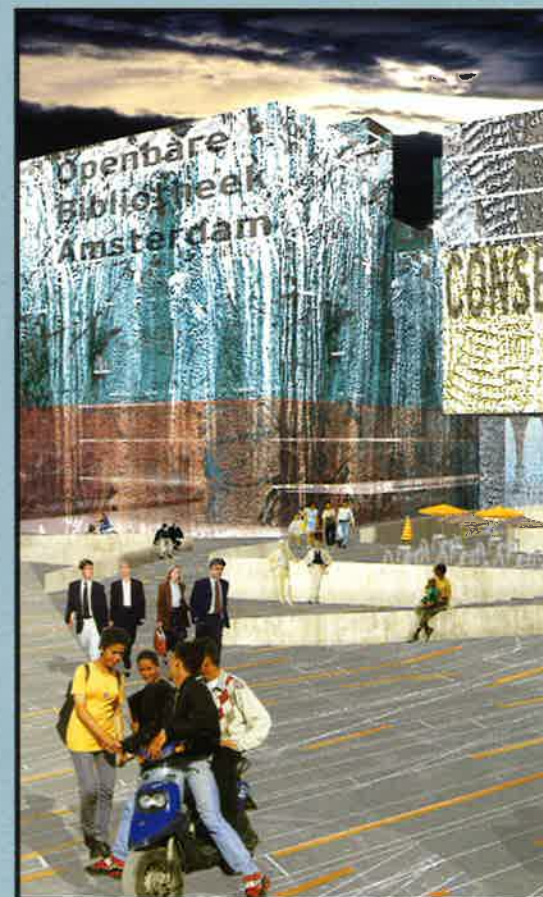
Het stedelijk wonen is sterk in opmars. Het gevolg daarvan is dat voormalige volkswijken een transformend proces van gentrification doormaken. Maar ook het gebruik van de binnenstad door bezoekers van buiten is aanzienlijk geïntensiveerd. De uiteenlopende belangen die daarin een rol spelen, leveren soms conflicten op. Hoe gaan de makers van de stad daarmee om? 'Er is een soort onuitgesproken recht op schoonheid in de stad.'

Makers van de stad

MAB Groep BV is actief in projectontwikkeling en management en in Nederland een grote partij in projecten in de binnensteden. Eén van de meest grootschalige voorbeelden daarvan is de clustering van kantoorgebouwen, winkels en woningen onder de rook van Centraal Station Den Haag. Die is bekend geworden onder de naam De Resident, maar heeft wellicht het meest aandacht getrokken door de gezichtsbepalende transformatie van het bestaande kantoorgebouw Transitorium door de Amerikaanse architect Michael Graves. In zijn gebouw met de twee kenmerkende, hoge zadeldaken huist nu het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Overigens houdt ook MAB kantoor in De Resident, in de Muzentoren die door de stedenbouwkundige van het totale project, Rob Krier, is ontworpen. Dankzij de kleinschaligheid, smalle straten, gebogen rooilijnen, gesloten bouwblokken en pleintjes die Krier voor De Resident tekende, is hij voor meer Nederlandse steden een gewenste bedenker van oplossingen geworden.

Torenend boven het Haagse centrum en met uitzicht op de intieme binnengebieden van De Resident zegt Mariet Schoenmakers, Directeure Conceptgroep bij MAB: 'De vraag wat stedelijkheid eigenlijk is, vormt dé vraag voor iedereen die zich met de binnenstad bezig houdt. Er treedt een grote functievermenging op die invloed uitoefent op de waarde die stadscentra voor gebruikers vertegenwoordigt. Het beste zie je dat in de gelijkschakeling van belangen als wonen en commerciële functies. Waar eerst mensen het stadscentrum vooral gebruikten voor winkelen en dergelijke zie je nu dat er ook veel mensen gaan wonen die vervolgens nieuwe faciliteiten eisen. De druk die dat uitoefent, komt tot uitdrukking in de openbare ruimte waarvan velen nu wel inzien dat die uiterst kwetsbaar is.'

Schoenmakers stelt dat die kwetsbaarheid van de openbare ruimte in de stadscentra ertoe leidt dat MAB dit, zoals in het geval van Alphen a/d Rijn, als een apart punt in de programma-ontwikkeling opneemt. 'Maar we leven in een

ongeduldige tijd,' zegt ze, 'de openbare ruimte heeft tijd nodig om zijn functie te vinden. Die wordt echter door het verheugd beroep dat er vanuit alle kanten op wordt gedaan nauwelijks gegeven.'

IDENTITEIT

Ambitie tot kwaliteit, gebruikswaarde en een eigen identiteit zijn sleutelbegrippen in de werkwijze van MAB bij het mede-ontwikkelen van stadscentra dat in de regel in een teamverband van betrokkenen gebeurt. 'Het is een uiterst interactief proces, als dialoog is 't het poldermodel in optima forma,' verklaart Schoenmakers. 'We gebruiken geen standaardformules. Het is maatwerk. Elke plek vormt opnieuw een aanleiding tot diepgaand onderzoek naar de specifieke eigenschappen en gevoeligheden. We hebben in een zeer nauwe samenwerking met de gemeente Leiden een plan ontwikkeld, waarbij onze rol is op programmatisch niveau een visie te ont-

wikkelen hoe het desbetreffende project gerealiseerd kan worden, wat de capaciteit moet zijn, wat voor functies op welke plekken moeten worden ondergebracht en vooral welk ruimtelijk concept recht doet aan Leiden.'

Identiteit, schreef Also Rossi in 'L'architettura della città' is iets unieks, iets specifiek. Maar ze is ook een keuze. Gevraagd of MAB een signatuur heeft in de oplossingen die voor Nederlandse steden worden gevonden, is de aarzeling van Schoenmakers voelbaar. 'Ik geef de voorkeur aan het omschrijven van ons werk als een professionele aanpak voor situaties die elke keer anders zijn. Dat geldt helemaal voor de keuzes van partners in dat proces. Stedenbouwkundigen of architecten moeten passend zijn voor de stad in kwestie. Het gaat om vraagstukken als schaal, hoe de kwaliteitssprong moet worden gemaakt, de mate van gedetailleerdheid in de architectuur die erbij hoort, en het in alle gevallen goed functioneren van het stedelijk leven. Met name de schaal kan

sterk verschillen van stad tot stad. Soms liggen het stedenbouwkundige plan en het architectonisch concept zó dicht bij elkaar dat ze eigenlijk één zijn.'

INTERNATIONAAL

MAB laat zich enkele keren per jaar door deskundigen vanuit uiteenlopende disciplines bijpraten over de vigerende trends. Schoenmakers: 'Wij moeten steeds de keuzes maken vanuit die verschillende gezichtspunten, zoals marketing, kantoormilieus, winkelaanbod, uitgaan en entertainment, alle ruimtelijke en commerciële functies een plaats geven, en die combineren met kwalitatief hoogwaardige architectonische concepten. Daarbij gaat het er om welke architecten met concepten kunnen antwoorden op specifieke opgaven.'

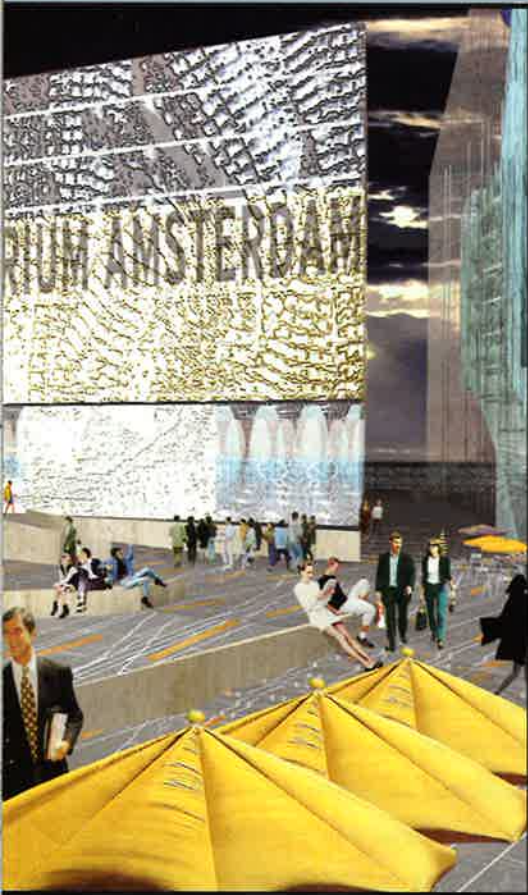
Steeds vaker zijn dat buitenlandse architecten. 'Niet alleen de economische bedrijvigheid globaliseert,' zegt Mariët Schoenmakers, 'ook de taal van de architectuur wordt steeds internationaler. Wij letten

Herontwikkeling Oosterdokseiland, MAB ontwikkelt i.s.m. Bouwfonds Property Finance 75.000 m² kantoorruimte en circa 300 woningen, 1.200

tot 1.500 parkeerplaatsen, maximaal 12.500 m² winkels/horeca, 8.000 m² Europees-Aziatisch handelscentrum, 30.000 m² leisure (o.a.

hotel/congrescentrum, multiplex bioscoop en fitnesscentrum) en 43.000 m² cultuurruimte (o.a. bibliotheek en het conservatorium van

Amsterdam). De totale investering belooft 1,4 miljard gulden, MAB hoopt het totale project van 200.000 m² in 2009 af te ronden.

er wel op steeds een locale setting te creëren, met een kwaliteit die voor de lange termijn is.'

Authenticiteit is ook volgens Schoenmakers een cruciaal begrip in de architectonische concepten die voor de facelift van veel Nederlandse steden worden uitgevoerd. 'Mensen reageren sterk op wat zij als eerlijk en echt ervaren, ook in de gebouwde omgeving. Er is ook een enorme interesse om de stad te 'belevén'. In de architectuur zie je dat terugkeren in veel meer aandacht voor de compositorische kwaliteit, in sculpturale benaderingen, materialisering en texturen. Er wordt ook gezocht naar zeggingskracht, wat ook typisch past in deze tijd met zijn hang naar expressiviteit. In ons selectiebeleid voor architecten vertaalt zich dat in het vinden van architecten die voor een specifiek project een eigen opvatting overtuigend vorm kunnen geven.'

BEHOEDZAAMHEID

Met de keuze van architecten kan een opdrachtge-

ver grote invloed uitoefenen op de kwaliteit van steden. 'Er is een soort onuitgesproken recht op schoonheid in steden, waar ik sterk in geloof,' stelt Schoenmakers. 'Je bent intensief bezig met vraagstukken als hoe hard gebouwen zich uit het historisch weefsel van een binnenstad mogen losmaken. Als projectontwikkelaar heb je daar niet de volledige vrijheid in om zelf over te beslissen, en dat moet ook niet vind ik. Omdat je zo nadrukkelijk betrokken bent bij het vormgeven van het collectieve leven van een gemeenschap of met de ziel daarvan, belichaamt door de stad, moet je met behoedzaamheid optreden en het culturele erfgoed respecteren. Je moet dus allereerst doen wat bij de stad hoort, tegelijk moet je ook verder gaan en meerwaarde geven aan de omgeving. Er moet iets gebeuren. Je mag een nieuwe werkelijkheid maken. Maar dat is iets anders dan bruuskeren.' Respect voor de omgeving. Historisch besef. Koesterende architectuur. Nederlandse binnensteden worden omzichtig benaderd, maar luid-

ruchtig gebruikt. Dat laatste is misschien ook niet vreemd. De mondigheid van de moderne consument – aangemoedigd als hij is om te allen tijde kwaliteit voor de beste prijs te verlangen – heeft ook de architectuur gedemocratiseerd. De burger die vandaag de dag zijn binnenstad gebruikt als een van alle luxe en gemakken voorziene huiskamer, praat mee over het décor waarin dat gebruik moet plaatsvinden. En er wordt geantwoord met een narratieve, associatieve, herkenbare architectuur. 'Er is een soort vrijheid ontstaan waarin torentjes, bogen en arcades kunnen gedijen,' zegt Schoenmakers, 'maar dat hoeft in de handen van de juiste mensen niet te ontaarden in historiserende architectuur. Wij waken er voor dat de vormgeving alleen wordt gebaseerd op commerciële motieven, waardoor zij een farce wordt. Daar kijken moderne consumenten echt direct doorheen.'

Bart de Vries

**De naoorlogse stad,
een hedendaagse ontwerpogave.**

Uitgave NAi Uitgevers.

**Auteurs: Ad Hereijgers en
Endry van Velzen.**

Het was in de jaren dat de overheid de stad nog in zijn greep had; dat zij woningbouw en huisvesting op een bijna totalitaire manier regelde, met de woningcorporaties als instrumenten. Zo ontstonden de westelijke tuinsteden van Amsterdam, Pendrecht in Rotterdam en Arnhem-Malburgen, naoorlogse wijken met een ruimtelijke opzet en een sterk formele samenhang tussen openbare ruimte en gebouwen. Dat werkte decennia lang, totdat het voegwerk van deze wijken begon te verbrokkelen, onder meer door de andere (eenzijdige) samenstelling van de bevolking. Nog steeds beslaan deze wijken eenderde van het stedelijk oppervlak; het belang ervan is dus enorm, maar de kwaliteit is in het geding. Wat wreekt is het kleine woning-oppervlak en het doorstroom-karakter. Ze liggen letterlijk overal tussenin, tussen spoortalud en snelweg, tussen binnenstad en buitengebied en tussen midden en lage milieus. Hereijgers en Van Velzen namen deze wijken als studieobject en kwamen met een voorstel: corporaties en gemeenten moeten hun rollen wijzigen om de wijken leefbaar te maken en te houden.

De stad in uitersten.

Verkenningstocht naar Vinex-land.

Uitgave NAi Uitgevers. Auteurs:

**Hans van Rossum, Frank van Wijk
en Lodewijk Baljon.**

Het bos- en heidelandschap aan de rand van Enschede is bepalend voor de bungalow-achtige opzet van de wijk Eschmarke in Enschede. In de Eilandenbuurt van Almere is daarentegen water het verbindend element: huizen op de kade, op pieren en aan boardwalks. Maarten Min ging bij de vorm van zijn architectuur te rade bij de Noordduitse pakhuizen. Brandevoort bij Helmond, naar een ontwerp van Rob Krier, tapt uit een oud-Belgisch vaatje. Daar lijkt een replica van een vestingsstad te verrijzen met een sterk verticaal silhouet. De schrijvers bezochten

dertien Vinex-wijken, bestudeerden de ambities en de karakteristieken, want geen (nieuwbouw)stad kan zonder thema tegenwoordig. Is de reputatie echt zo beroerd? Ja en nee. Het woonmilieu is eenzijdig, de bouw gevarieerd. Eigenlijk is Vinex niets anders dan een nieuwe definitie van suburbaniteit, stelt auteur Bernard Hulsman vast.

**Nieuw Sloten, laagbouw in hoge
dichtheid. Uitgave Thoth.**

**Auteurs: Lodewijk Baljon en
Margriet Pflug.**

Voordat er Vinex was, was er een wijk als Nieuw Sloten, ooit bedoeld als Olympisch Dorp voor het geval Amsterdam de Spelen van 1992 zou krijgen. De geschiedenis is anders gelopen. Nieuw Sloten is een bijzondere woonwijk geworden, want één met een grote dichtheid en toch een ruimtelijke opzet (singels, plantsoenen en eilandjes). Er wordt gejuicht over het resultaat (logisch, Baljon is de landschapsarchitect van de wijk), maar er is ook een kanttekening. Lijn 2 werd een doodgewone tram die ook nog werd ingekort na een referendum, waardoor de wijk

slecht is ontsloten. De openbare ruimte is sober en doelmatig afgewerkt. Daar staan afwisselende buurtjes tegenover van bekwame architecten als Rudy Uytenhaak, Hans Ruijsenaars en Atelier Pro. Een boek dat toekomstige ontwerpers als hulpmiddel kunnen gebruiken.

Over verlengingen en verkortingen van buitenspouwbladen

Veel schade aan metselwerk ontstaat wanneer dilataties verkeerd of onvoldoende zijn aangebracht of als constructieonderdelen, zoals consoles en balkonplaten die door het gevelmetselwerk steken en daarvan rondom niet voldoende vrij worden gehouden. In het metselwerk opgesloten kozijnen kunnen soms ook oorzaak van scheurvorming zijn door de noodzakelijke bevestiging aan de binnenspouwbladen.

In CUR-verband is de recent verschenen aanbeveling nr 82: "Beheersing van scheurvorming in steenconstructies" een vervolg op de eerder verschenen aanbeveling nr 71 "Constructieve aspecten bij het ontwerp, berekening en detaillering van gevels in metselwerk". Gevels worden tegenwoordig soms van erg veel dilataties worden voorzien. De recent verschenen CUR aanbeveling nr 82 gaat daarom een stap verder en geeft ontwerpregels ter *beheersing* van de scheurvorming in plaats van het volledig voorkomen. Beheersing van scheurvorming van gevelmetselwerk betekent dat de optredende (haar)scheuren de veiligheid en het esthetisch karakter van metselwerk niet nadelig mogen beïnvloeden. Acceptatie van zeer kleine scheuren maakt het mogelijk het aantal dilataties te beperken. Toepassing van metselwerkwapening kan ervoor zorgen dat bij toenemende dilatatieafstanden scheurvorming wordt voorkomen of zeer fijn verdeeld.

Buitenspouwbladen ondergaan ten gevolge van dagelijkse en seizoengebonden temperatuurwisselingen opgelegde verlengingen en verkortingen. Daarnaast moet gerekend worden op éénmalige krimp of zwellen van het buitenblad, maar ook met krimp en kruip van de hoofddragconstructie. Binnen het ongedilateerde gevelvlak moeten de verlengingen en verkortingen vrij kunnen optreden. In dit verband vormt de oplegconstructie (funderingsbalk, gekoppelde latei, e.d.) altijd een belemmerende factor, waardoor wordt voorgeschreven tussen de metselwerkondersteuning en het metselwerk altijd een PE folie (of loodslabben) aan te brengen. Dit verlaagt de wrijvingsweerstand.

Bij grotere dilatatieafstanden wordt de spanning tussen het metselwerk en de kozijnen groter. Vooral in gevels met relatief veel ramen kunnen hierdoor scheuren ontstaan. Daarom moeten bij grotere dilatatieafstanden (> 14m voor noordgevels en >12m voor overige gevels) de kozijnen rondom 5 mm vrij worden gehouden van het metselwerk.

Het vrijhouden van de kozijnen aan de onder- en bovenzijde maakt het daarnaast mogelijk de eerste horizontale dilatatievoeg te verhogen, waardoor in vijf-laagse woningbouw (ca 14 m hoog) geen horizontale dilatatie hoeft te worden toegepast. Wel moet dan worden aangetoond dat de vervormingscapaciteit van de spouwankers voldoende groot is om de verplaatsingsverschillen tussen het buitenblad en het hoogste binnenblad te kunnen opnemen.

De voordelen hiervan:

- De kozijnen veroorzaken geen spanningen in het metselwerk waardoor dit minder snel scheurvorming zal vertonen.
- De dilatatieafstanden kunnen zowel horizontaal als verticaal worden vergroot.
- Het kozijn ondergaat geen spanningen uit het metselwerk, waardoor de kozijnverbindingen (stijlen en dorpels) niet belast worden en daardoor duurzamer zijn.
- Doordat het kozijn vrijgehouden wordt van het metselwerk, drogen de stijlen (aan de muurzijde) sneller, waardoor de levensduur van de kozijnen wordt vergroot.

Voor een goed ontwerp van de gevel, waarbij zoveel mogelijk risico op scheurvorming wordt vermeden en de architect tevreden is met het dilatatieplan, is vroegtijdig overleg nodig tussen de constructeur en de architect over het gevelontwerp. In dit overleg moet daarnaast aandacht besteed worden aan het type lateien dat toegepast gaat worden. Gekoppelde lateien zijn vrijwel altijd aanleiding extra dilataties te maken. Ter voorkoming kan men gebruik maken van diverse typen zelfdragende lateien. De haalbare overspanning is voor dit type latei echter beperkt en de architect heeft dan de keus uit smallere ramen met daarboven zelfdragende lateien of bredere ramen met gekoppelde lateien en dilataties.

Bijlage A2 uit CUR aanbeveling 82

Maximale ongedilateerde wandlengte in gevels van baksteen:

	ongewapend metselwerk	gewapend metselwerk
• noordgevels	14 m	21 m
• overige gevels	12 m	18 m
• borstweringen met hoogte h	< 5h	< 10h

- Gewapend metselwerk 2 Ø 4 mm (treksterkte 500N/mm² en min. 0,5% h.o.h. 250 mm

- Bij dilatatieafstanden groter dan 14 m moeten de kozijnen rondom 5 mm vrij van metselwerk worden gehouden

Koninklijk Verbond —
van Nederlandse —
Baksteenfabrikanten —

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled circulation drie maal per jaar. Het blad belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur.